

TONK ISTVÁN

HELTAI GÁSPÁR, A NYOMDÁSZ

*Az igaznak emlékezete áldott;
a hamisnak neve pedig megrothad.
Péld 10,7*

Hogyan emlékezik ma református egyházunk a 16. század eme szellemóriá-sára?

Nagyjából ugyanúgy, amint bármelyik erdélyi magyar történelmi egyház, hiszen Heltai Gáspár életműve – akárcsak a Misztótfalusi Kis Miklósé vagy a Szenczi Kertész Ábrahámé, vagy a Dávid Ferencé, és folytathatnánk a sort – ma már közös kincsünk. Életük, hitükben élő munkálkodásuk, szellemi hagyatékuk nyomán mindannyian gazdagabbak lettünk, és mindaz, amit az Úr Isten általuk nekünk adott, elmúlhatatlanul kisugárzik erdélyi magyar hitűnkre és kultúránkra.

Heltai Gáspár múltunk egyik legforrongóbb s legmozgalmasabb korszakában, a 16. században élt. Tevékeny részese volt a század nagy szellemi mozgalmának, a reformációnak, vezérének és barátjának tekintette Dávid Ferencet, és híven követte őt a reformáció legradikálisabb szárnyáig, az antitrinitarizmusig. Korának tipikus egyénisége volt: egy személyben lelkész, író és könyvnyomtató.

Engedtessék meg, hogy – az érintettség jogán – ez utóbbi tevékenységét méltassam néhány mondatban. Közelebbről a nyomdatörténetben kolozsvári Hoffgreff – Heltai néven ismert nyomdáról szeretnék beszélni.

Az 1540-es évek végén az ország keleti részének magyarsága körében terjedő reformáció már szükségessé tette a folyamatos magyar könyvnyomtatás hazai megszervezését. Aligha véletlen körülmények összejátszása folytán lett a magyar nyelvű könyvkiadás első központja éppen Kolozsvár, a legtöbb privilégiummal körülbástyázott erdélyi város. Fejlett és sokágú kézműipara következtében gazdasági hanyatlása is lassúbb volt, mint a többi városé, és a belső piac szempontjából fontos szerepet töltött be. A 16. század második felében Kolozsvár Erdély legnépesebb városa, és ami a könyvkiadásban a legkevésbé sem közömbös, polgárságának többsége mindinkább magyar, noha a kolozsvári könyvnyomtatás kezdeményezői maguk még szászok voltak.

A kolozsvári nyomdát voltaképpen nem Heltai Gáspár, hanem Hoffgreff György alapította.

Hoffgreff, aki egyetemet végzett ugyan, de teológiai képesítést nem szerzett, Kolozsvárott független polgári vállalkozóként alapította meg és vezette műhelyét. Valószínűleg 1549 második felében tért haza, mert a kolozsvári officína be-

rendezésének elkészíttetése, a betűöntés, a papírbeszerzés, a segédek betanítása és számos egyéb előkészület legalább fél évet bizonyára igénybe vett. 1550 előtt aligha indulhatott meg a munka. Csak ezután, 1550 közepén társult Heltai Gáspárral: a kiadványokon ettől kezdve 1552 végéig mindkettőjük neve szerepelt. Társulásuknak anyagi, üzleti okai lehettek. Nem valószínű, hogy Hoffgreff utólag, Heltaival való társulása után szerezte be betűkészletének jelentősebb részét, hanem bizonyára magával hozta, amikor Németországból hazatért. Inkább az egész nyomda elhelyezése, üzemeltetése okozhatott anyagi nehézségeket Hoffgreffnek (papír és a betűkhöz szükséges ólom beszerzése, segédek fizetése, fapetszetek készíttetése). Több mecénásra és kelendőbb művekre lett volna szükség ahhoz, hogy a nyomda költségei megtérüljenek. Ezt Kolozsvár német nyelvű híveinek első lelkészétől, a reformáció ügyét a magyarok körében irodalmilag is támogatni kívánó, és írói ambíciókkal is rendelkező Heltai Gáspártól várhatta.

Heltai Gáspár kétségkívül lelkes terjesztője volt a reformációnak (maga is Wittenbergben tanult), de kitűnő üzletembernek is bizonyult. Anyanyelve német volt, mégis ő írta a század legművészeiből magyar szépprózáját. Hoffgreff nem csalódott Heltaiban, ami az anyagi támogatást és a folyamatos munka lehetőségét, a határozott, céltudatos könyvkiadói programot illette. Valószínűleg 1550-ben történt megállapodásuk szerint telepítették át a nyomdát Heltai házába, és a nyomda fele-fele arányban közös tulajdonuk lett. Heltai Hoffgreffhez mint magánvállalkozóhoz társult, és így távol tartotta a nyomdát attól, hogy egyházi vagy városi üzemmé váljék, amint ez Brassóban vagy később Debrecenben történt.

Amikor Heltai betársult Hoffgreff vállalkozásába, könyvkiadói programja a lutheri reformáció művelődéspolitikai irányát követte. Ehhez pedig elsőként tankönyvek, bibliafordítás, vallásos felvilágosító munkák, vitairatok és elmélkedések közzététele szükséges. Nemcsak határozott kiadói programja volt, hanem elvei is, amelyek kiterjedtek a műhelyéből kikerülő munkák egységesen szabályozott helyesírássá éppúgy, mint a művek tartalmi, vallási-ideológiai tendenciájának szigorú ellenőrzésére. Heltai és Hoffgreff közös kiadványai közül ma tizenháromról van tudomásunk. Ezek csaknem felének átdolgozója vagy fordítója is Heltai volt, tehát a szellemi vezetés nagyon korán a kezébe került. Kétségtelen, hogy 1552 végén a két társ között az együttműködés megszakadt, aztán egy darabig egyedül Heltai kezén volt a nyomda, majd öt évig Hoffgreffén.

A kolozsvári nyomda Hoffgreff halálával 1559-ben immár végérvényesen Heltai birtokába került. Bár lelkészi hivatását továbbra is gyakorolta, egyre aktívabb szerepet töltött be a város életében mint tőkés vállalkozó. Több más befektetése mellett az 1560-as évek első felében papírmalmot is létesített. Mindezek mellett *nagy erővel folytatta könyvkiadói programját, 1559-től immár református szellemben*. Legfőbb célja továbbra is egyházi művek közzététele, a Biblia magyar fordításának folytatása, tankönyvek kibocsátása. Első kiadványa ez évben még az evangélikus *Agenda*, amelynek előszavában bejelentette, hogy a műhely munkáját ő irányítja.

1559 folyamán megkezdte a betűkészlet újraöntését, bizonyára még a Hoffgreff által nyomdaalapításkor beszerzett matricákból. A magyar hangok jelölési rendszerét a korábbi krakkói magyar könyvek és Sylvester János nyomdai helyesírása egyeztetéséből alakította ki; nála rögződött többek között a *ly*, *gy*, *ny*, *ty* hangok és az *sz* hang mai formában való jelölése. Nyomatványai azt tanúsítják, hogy nem vásárolt új betűkészletet, hanem élete végéig a Hoffgreff-féle antikvákkal és kurzívval dolgozott. A betűk újraöntése valószínűleg azzal függött össze, hogy megkezdődött a Heltai és társai által lefordított *Újtestamentum* nyomtatása. A munka feltehetően igénybe vette az 1561-es év nagy részét. E sok költséggel járó kiadványhoz Heltai fejedelmi privilégiumot szerzett az utánnyomások megakadályozására.

Nyomdája papírellátását biztosítandó, 1563-ban Kolozsmonostoron papírmalmot létesített, s így a külföldről való költséges és bizonytalan szállítástól, valamint a brassói papírmalomtól is függetleníteni tudta magát. Hoffgreffhez hasonlóan, ha csak tehetett, nagyobb vállalkozásaihoz pártfogót szerzett: János Zsigmond többször is szerepel mint Heltai mecénása. 1565-ig eredeti kiadói programját folytatta, majd ettől kezdve vallásos-egyházi és tankönyvkiadói törekvésének kevesebb nyoma van, a tervezett teljes bibliafordítás befejezetlen maradt, viszont olyan művek kiadásával kezdett foglalkozni, amelyek programjának világiasabb irányba fordulását jelzik. Ekkor fogott hozzá az Aesopus-féle *Száz fabula* magyar nyelvre történő átültetéséhez.

Dávid Ferenc hatására 1569-ben az unitáriusokkal már korábban is rokonszenvező Heltai határozottan e radikálisabb vallási irányzat mellett foglalt állást, és ilyen szellemben adott ki több vitairatot. Ő maga *Háló* című munka lefordításával és az ahhoz írt terjedelmes bevezetésével tett hitet felfogása mellett. János Zsigmond halálával azonban az unitáriusok Erdélyben elvesztették legfőbb pártfogójukat. Az új fejedelem, a katolikus Báthori István 1571 szeptemberében kiadott cenzúrendelete egy időre visszafogta a vallásos és hitvitázó művek kiadását Kolozsvárott és más erdélyi nyomdáknban, de még Debrecenben is. Vagy valóban a cenzúrendelet hatására, vagy véletlen egybeesés miatt, életének ebben az utolsó három és fél esztendejében Heltai irodalmi és kiadói tevékenysége teljesen világi irányba fordult. Ezekben az években mint vállalkozó is eltért a korábbi, mecénástól függő kiadói gyakorlattól: 1571 végétől minden kiadványát saját költségén jelentette meg. Ekkor adta ki szépprózai alkotóművészetének egyik legjelentősebb darabját, a *Ponciánus históriája* átdolgozását. Az 1570-es évektől nagy számban jelentek meg a históriás énekek füzetes kiadványok formájában. Heltai legutolsó műve *Cancionaléja*, azaz a históriás énekeskönyve. A sokféle felfogású szerző heterogén énekanyagából igen határozott polgári-protestáns történelemszemlélettel megszerkesztett énekgyűjteményt állított össze. Ennek nyomtatása közben halt meg, s bár a mű címlapján még az ő neve áll, a kiadást özvegye fejezte be 1574 őszén.

A magyar könyvdíszítés szempontjából a kolozsvári nyomda működésének első tíz éve a legfigyelemreméltóbb. A legszebb kolozsvári metszetek ebben az

időszakban jelentek meg, és igen jelentős volt a nyomda könyvdísz-állománya: három jellegzetes, állat-, virág- és groteszk alakokkal díszített iniciálé-sorozata végigkísérte a Heltai-nyomda egész működését, még a 17. században is.

A *három iniciálékészlet* közül jellegzetes díszítésükkel kitűnnek a *nagyméretű* (kb. 42×43 mm) *iniciálék*. A változatos felépítésű iniciálékban naturalisztikus és stilizált virág- és levélmotívumok, fantasztikus torzlények – sárkányfejen lovagló puttók, stilizált delfinek –, valószínűen ábrázolt madarak és zömök gyermekalakok képezik a díszítést. A különböző motívumok ügyes és dekoratív elrendezésével szemben a betűformák kevésbé sikerültek, diszharmonikusak. A betűk végeinek stilizálása arra mutat, hogy a fametsző magát a betűtestet is díszítményként kezelte, s ezért nem ragaszkodott a pusztán nemes arányaikkal ható, klasszikus szépségű betűtípushoz. A betűk stilizálása azonban nemcsak a különben igen tetszetős kolozsvári iniciálékkal jelentkezett: a betűformák kialakításának sajátos, külön törvényeiről a 16. században számos grafikus feledkezett meg.

A kolozsvári nyomda *második iniciálékészletének* egyes darabjainál is eléggé szembetűnő a betűtest aránytalansága. Ezekben a lényegesen kisebb (24×25 mm), sávozott alapú iniciálékban különböző helyzetben ábrázolt gyermekalakok, torzlények, stilizált növények változnak. *Harmadik iniciálékészletét* 1560 körül szerezhetette be a nyomda. Ezekben a 19×19 mm nagyságú iniciálékban a betűtest arányai már kiegyensúlyozottabbak; a díszítést stilizált indák s közöttük meghúzódó faunhoz vagy szirénhez hasonló torzlények alkotják.

A Heltai Gáspár halála előtt használt fejlécek, záródíszek közül a Heltai-krónika feltűnően izléses és finom zárólece emelkedik ki. A metszet kiegyensúlyozott felépítésénél, tiszta reneszánsz motívumainál és kolozsvári vonatkozásainál fogva egyaránt figyelmet érdemel.

Egyedi metszésű fejlécei és nyomdászjelvényei, Kolozsvár címere azonban inkább a nyomda korai nyomtatványait díszítették. A kolozsvári könyvdíszek egy része az egyik iniciálé-sorozattal együtt *Jacobinus Lucius* tevékenységéhez köthető, akinek a kolozsvári nyomdával való kapcsolatát korabeli dokumentumok bizonyítják, és aki később Németországban jelentős műhellyel rendelkezett. Nemcsak a nevének kezdőbetűivel jelölt metszetek, hanem valószínűleg több más fadúc is az ő keze munkája.

Heltai Gáspár kiadványaiban két olyan metszet van, amelyet minden valószínűség szerint *Lucius* készített. Az egyik az a finom, részletező technikájú, egész oldalas Genézis-kép, amely Heltai Gáspár, Ozorai Imre, Vizaknai Gergely és Gyulai István négy terjedelmes kötetben közreadott bibliafordításnak egyetlen illusztrációja. A Lucius-tól származtatható másik fametszet Heltai Gáspár 1575-ben megjelent *Chronikájának* a keresztdíszé.

A nyomda korai időszakában készülhetett az a kisméretű újszövetségi metszet-sorozat, amelyet elsősorban a perikopás könyvek (bibliarészletek gyűjteménye: evangélium és lecke) illusztrálására használtak, és amelynek nyolc darabja Heltai *Evangéliumok és epistolák* című munkájának második kiadásában maradt fenn.

A kolozsvári nyomda termékeiből Heltai haláláig ma közel száz kiadványt ismerünk, a halála utáni negyed századból pedig tovább 115-öt. Huszár Gál fel-
léptéig (1558) a sárvár-újszigeti műhely megszűnte után a kolozsvári volt a ma-
gyarság egyetlen nyomdája a Kárpát-medencében – egyébként a század legtöbb
publikációt előállító üzeme, amelynek kiadványai közül a legnépszerűbbeket
más magyarországi műhelyek is utána nyomtatták.

Végezetül pedig szóljon Christian Schesaeus latin nyelvű méltatása Heltai
Gáspárról, Tóth István fordításában:

„Aztán az eleven hit hirtelen tovaáradt,
Minden partig elérve, akárcsak a bővizű forrás
Folyama. Ősi Kolozsvár első újhitű papja
Heltai Gáspár volt, aki nagynevű érdemes ember.
Helyes az ítéletben, harcos, jártas a tettben.
És ékes szavú, bölcs Cicero nyelvén magyarázva,
Jámborrrá teszi népét – mint az Orpheusz ajka,
Melynek az éneke a sziklát is vitte magával –
S szavaiból, művéből gyarapodott ez a város.

(Christian Schesaeus: *Heltai és a kolozsvári reformáció*)

DR. SZABÓ ÁRPÁD

DICSŐSÉG ISTENNEK, BÉKE AZ EMBERNEK*

*„Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség,
és az emberekhez jóakarát!” (Lk 2,14)*

Születésének ünnepét üljük ma annak, kit évezredek vártak a próféták vágyával, s kit miután megjött az első karácsonykor, ismét évezredek emlegetnek a hála és szeretet hódolatával. Mi is köszöntjük őt: hiszünk benne, mint a világ világosságában s a sötétség eloszlatójában; hiszünk benne, mint az új idők meghódítójában s a béke és szabadság megteremtőjében. Ajkunkon felcsendül a hajdani glóriás ének: „Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarát.”

Cseppet sem kételkedem e hitben, s ugyancsak örülök a mindig időszerű himnuszoknak, de ha végignézek a világon, úgy látom, hogy a testvériség evangéliuma, mely a szíveket karácsonykor ihleti, még nem vált valóra életünkben. Egy napig van csak karácsony, s azon a napon melegséget sugárzunk, s a szeretetnek áldozunk, de az évnek a többi 364 napján pogány szürkeség és szívtelenség a hangulatunk. Egy estén, karácsony estéjén beengedjük Jézust otthonunkba, legalábbis karácsonyfáink környékére, de azon túl nem visszük be evangéliumának eszményeit sem az egyéni kapcsolatokba, sem a közéletbe, sem a parlamentbe, sem az üzleti világba. Egyszóval: az ünnep, karácsony a Jézusé, de az élet, az még nem az övé!

Márpedig Jézus nem azért jött a világra, hogy az évnek egy napja legyen a békesség és testvériség ünnepe, hanem azért, hogy az egész év és az egész élet, a szürke és munkás esztendőnek valamennyi napja ünnepnap legyen, nem a kéréses kezek, hanem a lelkek ünnepe, hogy a világ az evangélium szerint berendezett életnek s a megélt testvéri érzésnek folytonos karácsonya legyen. Jézus az esztendőből 365 napot akar, s nem egy napot, egész évet és egész életet követel, és híveket, tanítványokat akar, akik nemcsak egy napon hisznek az igazságban és szeretetben, hanem akik egész életen át hisznek is bennük, de küzdenek és dolgoznak is értük jézusi lelkülettel.

---

* Elhangzott 2004 karácsonyán.